

OSMANLI SARAY KÜLTÜRÜNÜN BİR PARÇASI OLARAK SANATÇI NEDİM/MUSÂHİPLER

Artist Mentors As Part of Ottoman Palace Culture

Doç. Dr. Tuba Işınsu DURMUŞ*

ÖZ

Osmanlı yöneticilerinin sanatçılara ve sanat faaliyetlerine destek vermeleri, sanatçıların, saray adabının devamını sağlayan asıl unsuru oluşturmaları sonucunu doğurmuştur. Yöneticilerin yakınlıklarında buldukları ve zaman zaman görüşlerine başvurdukları nedim/musâhiplerin genellikle sanatçılar arasından seçilmesi de bu süreci destekleyen bir durumdur. Bu çalışmada Osmanlıda saray kültürünün bir parçası olan sanatçı nedim/ musâhiplerin saray üslubuna ne gibi katkılar sağladığı tartışılacak, yöneticilerin, Osmanlı divan geleneği içinde üretimde bulunan edebiyat alanının temsilcileri yanında meddah/ kıssahanları da başlangıçtan beri benzer konumda değerlendirdikleri ortaya konacak, dolayısıyla söz konusu ürünlerin tüketimlerinin belirli bir zümreyle sınırlı kalmadığı, sarayın her dönemde her tür edebî üretimin muhatabı olabilecek ortamlar oluşturduğu ve her düzeyden üretimi desteklediği sonucu vurgulanacaktır. Çalışmada Osmanlı'da yöneticilerin sanat faaliyetlerini üreten ve destekleyen kişilerin yanında, kendi dönemlerinde icra ettikleri sanatları ile öne çıkan isimlerin de sarayda önemli unvanlar ile desteklendikleri, bu isimlerin yöneticilerin kültürel tatmin sağlayacakları ortamları bizzat oluşturma, bu ortamları zenginleştirecek isimleri de sultana tanıtma konusunda işlevlerinin olduğu fikri öne çıkarılmıştır. Bunun yanında Osmanlı sarayının başlangıçtan beri toplumun her kesiminden sanatçıları desteklediği, sözlü edebiyata dair üretimleri olan halk ozanı, kıssahan, meddah konumundaki isimleri "saray sanatçısı" olarak görevlendirdiği görülmektedir. Bu konumdaki isimlerin daha çok adlandırıldıkları "halk" edebiyatına ait görülmesi görüşünün aksine, sözü edilen dönemde sarayın her düzeyden edebî üretime göre bir değerlendirme ve desteğinin varlığı da anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Nedim, musâhib, saray sanatçısı, divan şairi, kıssahan, meddah.

ABSTRACT

Artists in the Ottoman Empire are the main elements that make the convenience of palace and executives give support and value to artists and artistic activities. This idea is also confirmed by the fact that the positions of "nedim / musahip" (mentor), which have a crucial role in the formation and continuation of the palace culture, are usually chosen among the artists. There are not many artists in the Ottoman Empire who have been promoted by patrons and supported by sultans until the end of their own lives or sultan's life. It is noteworthy that the artists in this position are mostly sultan's nedims or musâhîps. In this study, the contributions of the artist "nedim / musâhib" (mentor) to the palace style will be argued and it will be revealed that the executives evaluated the "meddah / kıssahan" (storyteller) in the Ottoman Divan tradition from the beginning, in addition to the representatives of the literature field in production. Therefore, it will be emphasized that the consumption of the products is not only confined to a specific group, but the palace creates environments to which every kind of literary production can enter into each period and supports production at every level. In this study, it is emphasized that besides executives producing and supporting art, the names that come forward with their artistic activities in that period were also supported by important social status, and these names have functions such as creating the ambiance where executives could culturally be satisfied, introducing the names that will enrich the ambiance to sultan. Besides, it is clear that the Ottoman palace has been commissioned by the people from every social status, as producers of verbal literary works the "minstrel", the "kıssahan" and the "meddah" (storyteller) as the "palace artist". Contrary to the view that the people in this position are more called as "folk" literature, it is understood that the palace has an evaluation and support according to literary production from all levels in the mentioned period.

Key Words

Nedim, musâhib, mentor, palace artist, Ottoman Divan literature, kıssahan, meddah, storyteller.

* TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye, tdtubadurmus@gmail.com

Osmanlıda sanatçıların, saray adabının her açıdan devamını sağlayan asıl unsuru oluşturmaları, yöneticilerin sanatçılara ve sanat faaliyetlerine verdikleri destek ve değer sonucu olmalıdır. Saray kültürünün oluşması ve devamı için çok önemli bir role sahip olan nedîmlik / musâhiplik makamlarının genellikle sanatçılar arasından seçilmesi de bu düşüncüyü doğrular görünmektedir. Osmanlıda hâimler tarafından sultana tanıtılarak kendi yaşamları ya da sultanın yaşamının sona ermesine kadar onun yanında kalarak desteğini alan sanatçılar sayıca çok değildir. Bu konumdaki sanatçıların ise daha çok sultanların nedîm ya da musâhipleri oldukları dikkati çekmektedir. Osmanlıda sanatçıların ürettikleri eser karşılığında ödüllendirildikleri, câize olarak kendilerine verilen paranın yanında çeşitli rütbelere almaları ya da çeşitli görevlere getirilmelerinin de maddî anlamda değerlendirilebilecek kazanımlar olduğu söylenebilir. Bu bağlamda sanatçılar açısından düşünüldüğünde en büyük iltifat, padişahın nedîmi/ musâhibi olmasıdır. Bu çalışmada Osmanlıda saray kültürünün bir parçası olan sanatçı nedîm/ musâhiplerinin saray üslubuna ne gibi katkılar sağladığı tartışılacak, yöneticilerin, Osmanlı divan geleneğinin temsilcileri yanında meddah/ kıssahanları da başlangıçtan beri benzer konumda değerlendirdikleri gösterilecek ve bu fikirler göz önünde tutularak, sarayın her dönemde her tür edebî üretimin muhatabı olabilecek ortamlar oluşturduğu ve her düzeyden üretimi desteklediği sonucu vurgulanacaktır.

Julie Scott Meisami, *Medieval*

Persian Court Poetry (Ortaçağ İran Saray Şiiri) adlı çalışmasında, Ortaçağ döneminde İran'da bürokratik hiyerarşide sultanın ardından hanedan üyeleri ve sultanın maiyetindeki askerlerin geldiğini, bunların ardından ise hokkabazlar, soytarılar ve müzisyenlere öncelik tanındığını söyler (4). Yazarın belirttiğine göre, bu son sınıfa giren öncelikliler arasında saz şairleri de bulunmaktaydı. Sultanı eğlendiren, onunla yarenlik eden, insanlar arasında tanınıp saygı gören, ağıtlar yakan, hicivler düzen, hikâyeler anlatıp şarkılar söyleyen bu sanatçılar saray âdâbının da devamını sağlayan asıl unsuru oluşturuyorlardı (4). Meisami, çalışmasında Sasani hanedanında şairlerin ayrıcalıklı bir yeri olduğunu ve Sasani hanedanının kurucusu olan Erdeşir Babakan tarafından yönetimin önemli bir parçası olarak görülen nedîmlerin de bu şairler arasından çıktığını belirterek şairlerin saray içerisinde konumunun önemini vurgulamaktadır (3-40). *Kitabü't-Tac*'dan başlayarak nedîmin saray adabında çok önemli bir rolü olduğu söylenmektedir. Halil İnalçık, "Klasik Edebiyat Menşei: İrani Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şairler" başlıklı makalesinde, zurefâya hitap eden İrani geleneğin temsilcisi klasik şiirin başlıca saray sanat meclislerinde geliştiğini, 15. yüzyıl Orta-Asya Timurğulları saraylarında has bahçelerde meclis-i işretlerin her türlü sanat kolunda ustaların yarıştıkları birer sanat akademisi görevini üstlendiğini, minyatürde bir Bihzad, edebiyatta bir Nevâyî yetiştirdiğini ve bu meclislerde seçkin şairlerin musâhip/nedîm olarak sultanın yanında yer aldıklarını ifade

etmektedir: En seçkin şairler, saray nedimleri ve sanat meclislerine davet edilen şairlerdir. Bu mecliste işret ve ziyafetle birlikte şairler şiirlerini sunar, meliku's-suarâ seçilir. Bunlar, câize verilen öteki şairler arasında sultanın musâhip-nedimleri olarak meclisin seçkin sanatçıları durumundadır. Özetle sanatın hükümdarın patronajı altında en yüksek düzeyde temsil edildiği yer, kadim İran'dan beri işret meclisi, Âlî'nin deyimiyile Mecâlisü'n-Nefâis'dir (2006: 269).

Yukarıda sözü edilen konumuyla musâhip, başka bir deyişle nedim ya da karin en genel anlamıyla sultanın daima yanında bulundurduğu, bir anlamda özel yaşamına ortak yaptığı danışmanı ve sırdaşıdır. Yakın arkadaşlık, dostluk, danışmanlık manasında kullanılan nedimlik ve musâhiplik aslında Orta Asya'dan itibaren var olan ama İran Sarayı'nın kurumlaştırıp, Selçuklu Devleti'nin benimsediği, Osmanlı'nın devam ettirdiği mevkiler olarak uzun bir geçmişe sahip. Musâhiplerin az çok mesafeli, bilgilendirme ve danışmanlık ağırlıklı yakınlığına karşılık; nedimliğin samimi arkadaşlık, eğlenceli dostluk ifade ediyor oluşu arada ince bir fark gibi görünse de kaynaklarda bu iki terimin genellikle bir arada kullanıldığı ya da birbirinin yerine tercih edildiği görülmektedir. Örneğin Osmanlı tarihçisi Selânikî, resmi görevli unvanı ile Celal Bey'den musâhip şeklinde söz ederken; III. Murad'ı eğlendiren, türlü maskaralıklar yapan cüce Nasuh'u nedim olarak anar (İpşirli 2006: 230). Örnekte musâhiplik makamının resmi bir özellik taşıması, devlet işlerinde görüşlerine başvurulmuş kişi olarak

nedimlikten ayrıldığı düşünülebilir ancak bunun tersi olarak değerlendirilebilecek örnekler de vardır. Örneğin Koçi Bey, Risâlesinde devlet işlerine karışan nedimlerden bahsetmektedir. Câhiz, *et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk* adlı eserinde eski İran saray teşkilatının etkisiyle Emevi ve Abbâsilerde de görülen nedimlerin görev ve hizmetleri konusundaki ilk esasları Sâsânî hükümdarlarından Erdeşir b. Babek'in koyduğunu söyler. Câhiz'e göre nedimler büyük musiki üstatları, bilgi ve şeref ehli sohbet arkadaşları, ayrıca komiklik yapanlar, oyuncu, çalgıcı ve okuyucular olmak üzere üç tabakaya ayrılır. Sadece şiir ve musiki alanında değil, değişik dallarda ilim ve kültür sahibi olan kişiler de nedim konumunda bulunmuştur. Örneğin Behlül-i Dâna ve Belâzüri'nin de nedimlik yaptığı bilinmektedir (Bozkurt 2006: 509-510). Nedimlik, Selçuklularda ve diğer İslam devletlerinde devam etmiştir. Nizamülmülk *Siyasetname*'sinde padişahların yanlarında rahatça hareket edeceği, içlerini dökeceği, kendilerine layık nedimler edinmelerinin gerekliliğini vurgular. Yazarın dikkat çektiği bir başka nokta halkın padişahın huy ve adetini öğrenmek istediği zaman onu nedimleriyle kıyaslayacağı üzerinedir (Bayburtluğil 1981:130-132). Lutfî Paşa, Tarihinde "mülûk nedimsiz ve musâhipsiz olmaz ammâ mesâlih-i halka karışmamak gerektir" diyerek bu konumdaki kişilerin devlet işlerine karışmaması gerektiğine işaret eder (Uğur 1980: 7). Gelibolulu Âlî ise *Nushatü's-Selatin* adlı eserinde padişahların maiyetinde emsali az bulunur, dili fasih ve edip bir musâhibin bulunmasının gereğine

işaret ederek bu kişinin evliya ve enbiya tarihini, hükümdarlar sohbetini bilen, devlete ve saltanata zarar veren hususları açık dille ve güzel misallerle padişaha anlatan, ilmi sohbetlere önem veren, hak ve hukuka riayetkâr, kimseye kini, garazı olmayan, kerem sahibi, hareketleri ölçülü, makam hırslına kapılmayıp mazlumları koruma, zalimlere haddini bildirme hususunda padişaha sağlıklı bilgiler veren bir kimse olması gerektiğini belirtir (Tietze 1982: 127). Tarih boyunca örneklerle baktığımızda konumunu iyi yönde olduğu kadar kendi çıkarları doğrultusunda da kullanan nedîm/musâhipler olduğu görülmektedir. Âlî'nin ifadelerinden 16. yüzyıla birlikte her anlamda bir imparatorluk düşüncesinin yerleştiği yönetimi destekleyen, ağırbaşlı, bilgili konumdaki kişilerin bu görevler için seçilmelerinin gerekliliği anlaşılmaktadır. Bu konumdaki kişilerin hangi özellikleri taşımaları gerektiğine, yönetici bakışıyla işaret eden bazı kaynaklar vardır. Âşık Çelebi, Tezkiresinin İshak Çelebi'den söz ettiği bölümünde Sultan Selim'in Arabistan fethinde iken yanına bilgili ve kültürel donanıma sahip kişiler talep etmesi üzerine Nihalî ve Kadı Bozan ile birlikte İshak Çelebi'nin de görevlendirildiğinden söz eder. Ancak şairlerin bazı yersiz davranış ve üsluplarından rahatsız olan sultan "biz musâhib istedik bunlar bî-nevâ imiş ve her biri bir suret-i bî-ma'nâ imiş" diyerek adı geçen isimleri geri göndermiştir (Kılıç 2010: 328-331). Sultanın siteminden musâhip konumundaki kişilerin her anlamda donanımlı yetişmişler arasından seçilmelerinin yöneticiler tarafından beklendiği düşünülebilir.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbar* adlı eserinin Fatih Sultan Mehmed'den bahsettiği bölümünde ise Âli, Sultan karşısında zor duruma düşen bir musâhibin hikâyesini nakleder. Sultanın Rumeli seferinden İstanbul'a dönüşü sırasında yanında bulunan İbn-i Magnisa'ya bir Arapça beytin anlamını sorup, adı geçen kişinin cevap veremeyip "mahallinde görelim" demesi üzerine Sultan'ın "bir beyt nedür ki fikr idelüm, görelim dirsın. Malum oldu ki dahî tedris ü iştigâle muhtâcsın" (Şentürk 2003: 209) şeklinde cevap vermesi, yöneticilerin yakınında bulunan bu kişilerin takdir görme ve gözden düşme aralığında ince bir çizgide yer aldıklarını düşündürmektedir. Sultan'ın saraya vardığında İbn-i Magnisa'yı azl edip Semaniye Medreseleri'nde görevlendirip saraydan uzaklaştırması da bu düşünceleri desteklemektedir.

Yöneticilerin yanlarında güvenebilecekleri bu konumda kişiler barındırmalarının dini açıdan da gerekli olduğuna inanıldığı bilinmektedir. Cebraîl'in Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin musâhibi olduğuna inanılması bundandır. Alevilik düşüncesinde de hem dünyada hem de ahirette kardeş ve yoldaş kabul edilen kimse için musâhip kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Hükümdarı eğlendirmekle görevli nedîmlere Kirman Selçuklu Sarayı'nda ilk Melik Kavurd döneminde rastlanmaktadır (Merçil 2011: 184-187). Selçuklu saraylarında ve ordu örgütünde Farsça gazel ve kaside söyleyen şairler dışında bazı ozanların hikâye ve şiir okuduklarını hem

Bizans hem de Doğu kaynaklı belgeler kaydetmektedir (Nutku 1997a: 18). Özel bir isimden söz edilmemekle birlikte Osmanlı sarayına geçmeden önce de erken dönemden itibaren halk ozanlarının ve kıssahanların nedîm/musâhip olarak yöneticiler tarafından dinlendiği ve değerlendirildiğine dair kayıtlar vardır. Beylikler döneminde şair Şeyhoğlu Mustafa Sadrüddin'in Süleyman Şah'ın musâhibi olduğu bilinen en eski kaynaktır. Şair, Germiyan Bey'i Mehmed döneminde saraya girmiş ve Süleyman Şah döneminde de hükümdarın musâhibi olmuştur. Şehzade Bayezid Kütahya'da sancak beyi olarak yerleştiğinde musâhip şairlerden bazıları da Osmanlı hizmetine girmişlerdir. Germiyan Beyi yanında büyük nüfuz sahibi olan Şeyhoğlu ile Kütahya'ya sonradan gelen Ahmedî arasındaki rekabet Osmanlı döneminde de sürmüştür. Ahmedî Süleyman Çelebi döneminde sarayda emirin en yakın musâhibi olarak yer almıştır. Şeyhî de Ahmedî gibi Emir Süleyman Çelebi'nin musâhiplerinden olmuştur. Ahmed-i Dai de önce Yıldırım Bayezid'e, sonra Emir Süleyman'a intisab etmiş Germiyanlı musâhip şairlerdendir.

Türk toplumunda 15. yüzyıldan itibaren başta büyük şehirler olmak üzere çokça rastlanan kıssahan ve meddahlar, düzenli tahsil görmemekle birlikte edebi terbiye almış zeki ve kabiliyetli kimseler olarak bilinmektedir. Konaklarda ve saraylarda sanatlarını icra edenler arasında oldukça iyi eğitim görmüş, fikri seviyesi yüksek kimselerin de musâhiplik ve nedîmlik yaptıkları ve sarayda önemli bir yere sahip oldukları da kaydedilir. Zekâları

ve kibarlıklarıyla en öfkeli zamanlarda bile hoş bir söz veya güzel bir nükte ile yöneticilerin öfkelerini geçirmeyi başaran bu isimler bazen de halkın isteklerini padişah ve devlet adamlarına ileterek gerçekleşmesine yardımcı olurlardı. Evliya Çelebi bunları sultan, vezir ve zenginlere musâhip olmuş meddahlar olarak tanıtır sayılarının seksen kadar olduğunu ellerinde asa, bellerinde kitaplarla fesahat ve belagat üzere kıssahan olarak gezdiklerini söyler (Altunel 2002: 502).

Bayezid'in padişahlığı sırasında sarayında ozanların, nedîmlerin ve oyuncuların bulunduğu Bizans imparatoru II. Palaiologos'un anılarında kaydedilmiş, bu kaynağı Evliya Çelebi de doğrulamıştır. Evliya Çelebi bunların hepsinin başının Sultan Ahmed'in meclisinde bulunup hatt-ı şerif ile nedîmlere, kasidecilere, gölge oyuncularına baş olan Kör Hasan oğlu Mehmed Çelebi olduğunu söyler. Evliya Çelebi'nin ifadelerinden Mehmed Çelebi'nin dedesi Kör Hasan'ın da Yıldırım Bayezid'in nedîmlerinden olduğunu öğrenmekteyiz. Bu isim, padişahın yanına yaklaşmaya vezirlerin bile cesaret edemedikleri kızgın anlarında, bazı önemli sorunları şakacılığı ile çözümlenmede yardımcı olmuştur. Bilginler arasında da makbul bir kişi olarak görülmektedir (Göktaş 1999: 41). Yıldırım Bayezid'in sarayında yetişen bir başka nedîm de Ahmedî'dir. Bu şairin daha önce de Timur'a nedîmlik ettiği bilinmektedir (Nutku 1997a: 18-19). Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu* adlı çalışmasında Yıldırım Bayezid'in meddah olan bir Arap nedîmi olduğuna dair bir bilgiden de söz etmektedir (1969: 79).

Saygın bir ulema ailesinden olup sultanlara musâhipliğiyle ve onlar için yazdığı ansiklopedik-didaktik eserleriyle tanınan Şükrullah Çelebi, II. Murad'ın yakın musâhipleri arasında idi. Bursalı Hacı Kıssahan'ın da sultan döneminde tanınmış bir sanatçı olarak nedîmlik yaptığı bilinmektedir. Aynı yüzyılda Çelebi Mehmet döneminde Karaman Beyi'nin "Harman Danası" takma adıyla bir nedîminin olduğu da belirtilmektedir (Nutku 1997a: 20).

Fatih Sultan Mehmed döneminde pek çok alanda yer alan kurumlaşma kendisini devlet işleyişinde de göstermiştir. Fatih dönemi musâhiplerinden en tanınmış Ahmet Paşa'dır (İsen 1998: 59). Ahmet Paşa'nın musâhipliği ve şairliği yanında dönemin birçok şairini sultana tanıtarak himaye görmelerini sağlaması da önemlidir. Örneğin sonrasında sultanın musâhipliğine kadar yükselen Melihî, Ahmet Paşa'nın Fatih Sultan Mehmed'e tanıttığı şairlerdendir. Melihî'nin bulunmadığı sohbetlerden Fatih'in zevk almadığı tezkirelerde kaydedilir (İsen 1998: 127). Aşkî, Fatih'in tahta çıktığı ilk yıllardan itibaren onun musâhibi olmuştur (İsen 1998: 133). Sultanın en has nedîmlerinden olan Georgios Amirutzes, Ahmet Paşa gibi döneminde kabiliyetli bulduğu gençleri sultana sunma konusunda da hizmet etmiştir. Sultanın ilim ve şiir meclislerinin daimi katılımcısı olan Amirutzes, Sultan için üç Rumca medhiye de yazmıştır. Mehdi, Fatih'in musâhiplerinden ve makbul tuttuğu bilgin şairlerden idi (İnalçık 2003: 406). Fâtih Sultan Mehmed ile musâhibi Mevlânâ Abdülkâdir arasındaki ilişki veziriâzam Mahmud Paşa'nın kıskançlığını çekecek kadar

yakındı (Durmuş 2009: 89). Molla Fenarizade Ali Çelebi, Fatih'in musâhibi olarak onunla sohbetlerinde Acem ülkesi bilginleri ve fazıllarının sözlerini nakleder, bazen Firdevsî'den bazen Şehnâme'den bazen de muteber divanlardan parça parça beyitler okurdu. Fatih Sultan Mehmed'in, devrinde hiçbir sultana göstermediği yakınlığı Ali Çelebi'ye gösterdiği bilindir (İpekten 1996: 39). Şemsî de Fatih'in musâhiplerindendir. Sultana musâhip ve yakın olduktan sonra defterdar olmuştur. Kaynaklar Şemsî'yi hesap alanında süratli iş gören muhasip, cevahir ilminde kıymetli cevher gibi eşi az bulunur biri olarak; Arapça ve Farsça'ya hâkimiyeti konusunda üç dilde şiir söyleyen bir konumda anlatırlar (İsen 1999: 424). Sultanın bir başka musâhibi Vefayi, Fatih'in huzurunda hiçbir nişancının görmediği ilgiyi sultanın çevresindeki vezirleri kıskandıracak kadar görmüş, sultanın arkadaşı, nedîm/musâhibi olmuştur. Şairin "bizimle beraber olanın evine talih avdet eder. Yılanın ölümü yaklaşınca yol üzerinde gezip dolaşır." anlamındaki Farsça beytini isyan eden Karamanoğlu'na gönderilen hükmi şerifle birlikte yazdırılıp yollanmasını çok beğenen sultanın "Yalnız bu beyt yazılıp, nişanlanıp gönderilse gayrı nesne yazılmasa caiz idi." (Kut 1978: 321) buyurduğu kaydedilmiştir. Emanî ve İskender Çelebi de Fatih'in diğer musâhiplerindendi.

Fatih Sultan Mehmed'in sarayında düşün ve şenliklerin bir parçası olarak kaside gazel sunan şairler kadar dinleyenlerin ilgisini çeken hikâyeler anlatan meddah ve kıssahanların da olduğu bilinmektedir. Sultanın

1457'de Edirne'de düzenlediği şenlikte “meddahlar medh okuyup dâ'iler du'â kılmış” ve “nagm-ı latîf ile sohbet heriflerinde ne gussa ne gam koyup canlarına safâlar” vermişlerdir. Sultanın sarayında bu konumda sanatçı nedîmleri vardı. Balaban Lal ve Ömer adındaki nedîmlerle, Mustafa adındaki kıssahanın varlıkları 1478 (H. 883) yılına ait bir maaş ve gider defterinde yer almaktadır. Aynı yüzyıl meddahlarından İranlı Molla Hamidî'nin Türkçe ve Farsça Divanı yoluyla bu dönemde Halil adlı başka bir kıssahanın yaşadığından; aynı dönemde Hamza kıssasını yirmi dört ciltte toplayıp bunları okuyan ve bunun için de Hamzavî takma adını alan bir kıssahanın bulunduğu da Âşık Çelebi söz etmektedir (Kılıç 2010: 312).

II. Bayezid döneminin sanatçı musâhiplerinden şair Tatalı Mehmed Ali Bey ve Münirî yanında hat alanının üstatlarından Şeyh Hamdullah da bu görevde bulunmuştur.

Yavuz Sultan Selim dönemi musâhiplerinden İshak Çelebi ve Nihalî aynı zamanda devirlerinin önde gelen şairlerindedir (İsen 1999: 335). Sultan Selim'in musâhibi olan Halimî Çelebi'yi sultan, Trabzon'da vali iken “musâhabet-i ilmiyye ve mükâleme-i ma'neviyye için” yanına getirtmiş ve tahta geçtikten sonra da en yakın arkadaşı olarak yanında tutmuştur. Latîfi, Tezkiresinde, devlet büyüklerinin önemli işleri onun aracılığıyla pâdişâha arz ettiklerini söylemekte ve Halimî Çelebi'nin sultanla “seferde ve hazerde hemdem ü gam-güsâr ve ismen ve resmen münâsebeti var” olduğunu ifade etmektedir (İsen 1999: 134). Halimî Çelebi'nin sultana yakın-

lığı şairler tarafından şiire de konu olmuştur:

Şol pâdişâh ki ism-i şerîfi Selim
ola

Lâyık budur musâhibi anun
Halim ola (İsen 1994: 175)

Yavuz Sultan Selim'in musâhibi Hasan Can ile ilişkisi de söz etmeye değerdir. Sultan Selim tarafından Enderun'a alınan Azerbaycan sanatkârları arasında devrin önemli musikişinaslarından Hasan Can Çelebi, müezzin, hâfız, hânende, sâzende ve bestekâr idi. Kısa sürede sultanın nedîmi oldu. Yavuz Sultan Selim'den sonra Kanuni devrinde de ilgi gören Hasan Can Enderun'da “cemaat-i mutriban”ın baş sâzendesi oldu, hocalık yaptı ve alanında birçok talebe yetiştirdi (Özcan 1997: 312).

Kânûnî Sultan Süleyman ile Bâkî'nin ilişkisi de bu çerçevede değerlendirilebilir. Hayatının ilk dönemlerinde sıkıntı çeken Bâkî, Sultan Süleyman'ın iltifatına eriştikten sonra onun musâhibi olmuş ve en yüksek makamlara getirilmiştir.

II. Selim'in şair musâhiplerinden biri Turak Çelebi'dir. Şair ve kemençeci olarak döneminde şöhret bulan Turak Çelebi, şairleri sultana tanıtan hamiliği yanında müzik alanında da önemli hizmetlerde bulunmuş ve birçok üstadı bu alanda yetiştirmiştir (Şahin 2015).

Özdemir Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikayeleri* adlı çalışmasında, 16. yüzyılın önemli yabancı tarihçilerinden biri olan Stephan Gerlach'tan aktararak II. Selim'in sarayında arp, keman, nefir çalan çok sayıda sanatçı; akrobasi, jonglörülük, pehlivanlık yapan kişiler ve Nakkaş Hasan, Çokeydi

Reis gibi padişahı eğlendiren mukallitler ve meddahlar olduğunu söylemektedir (1997a: 21).

III. Murad'ın musâhiplerinden Semsî Ahmed Paşa ile Beylerbeyi Mehmed Paşa aynı zamanda şairdirler. Derviş Paşa III. Murad'ın musâhibi ve çok yakınında bulunan bir kişi idi. III. Murad'ın sanatçılara düşkün bir padişah olmasının yanında meddahlar, kıssahanlar ve mukallitlerin bu grupta başta gelen ve nedîm/musâhip olarak görevlendirilen kişiler olması önemlidir. Şehnâme hânlık eden şair Şirvanlı Nutkî ile Meddah Eğlence bu konumdaki kişilerdi. III. Murad'ın aynı tarzda anlatılan hikâyeleri çeşitlendirme emrine karşılık Bursalı Mustafa Cenânî Anadolu hikâyelerini canlı bir biçimde anlatmaya başlamış ve sultanın bu yolla dikkatini çekerek nedîmlik konumuna yükselmiştir. III. Murad'ın sarayındaki en ünlü meddah La'lin Kaba takma adıyla tanınan Bursalı Seyyid Mustafa Baba'dır. Kazandığı ünden sonra saraya alınan ve sultanın ölümüne kadar ona hizmet eden şair, şehnameci ve kıssahan olarak sultanın nedîmlerinden biri olmuştur (Nutku 1997a: 251).

IV. Murad'ın musâhipleri Musa Çelebi, Varvari Ali Paşa, Silahdar Mustafa Paşa, Emirgüne oğlu Yusuf ve Deli Hüseyin Paşa da şair musâhiplerdendir. Tokatlı Derviş Ömer Gülşeni ise sultanın musiki alanında üstat olan musâhiplerindendi. Bilgisi ve nükteli konuşmalarıyla IV. Murad'ın gözüne giren Evliya Çelebi de dört sene sarayda yaşayarak padişahın musâhipliğini yapmıştır. Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde kendi döneminde 80 kadar meddahın olduğu

nu; sultanın Pazar geceleri meddahları kıssahanları ve şairleri çağırıldığını belirtir. Bu isimler Tıffî, Cevrî, Nefî, Arzî, Nedimî, Nesârî, Beyânî, Uzletî gibi devrinin önde gelen sanatçılarıdır. Çelebi, Sultan IV. Murad'ın pazar-tesisi geceleri de Kör Hasanoğlu damadı Muslî Çelebi, Mukallid Cufud Hasan, Akbaba, Sarı Çelebi, Çakman Çelebi ve Simitçi-zade'yi seyrettiğini anlatır. Bu isimlerden Mukallit Akbaba, Bağdat'a giden IV. Murad'ın yanında nedîm olarak yer almıştır (Şimşirgil 2016). Sarı Recep ve Çakman Çelebi de saraya sık sık çağrılan maharetli sanatçılardı. Sarı Recep'in anlattığı "Boğuk Kaptan", "Forsa Mustafa", "IV. Murad Baskın Yaparken" gibi yerli hikâyelerin o dönemde sarayda sunuluyor olması çok önemlidir. IV. Murad'ın bir başka tanınmış nedîm/musâhibi İncili Çavuş idi. Bir dönem sultan tarafından İran'a elçi olarak da gönderilmiş olan İncili Çavuş'un anlattığı, saray ve çevresini konu ettiği fıkra ve hikâyelerinin dinleyicileri ve sultanı etkilediği belirtilmektedir (Albayrak 2000: 277). 17. yüzyılın en önemli meddahlarından biri de Tıffî Ahmed Çelebi idi. IV. Murad'ın nedîmi olan Tıffî'nin başkâhraman olarak kendisinin yer aldığı ve Sultan Murad'ı karakter olarak kurguya dâhil ettiği hikâyeleri ilginçtir. Örneğin Tıffî, "Cevri Çelebi" adlı hikâyesinin sonunda Cevri karakterini Sultan Murad'ın affettiğini ve onu musâhiplik konumuna getirdiğini söyleyerek bitirir. Diğer hikâyelerinde de başkarakter Sultan tarafından musâhip yapılarak ödüllendirilir (Sayers 2005: 16-30).

III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde başlayan sadelik ve yerlilik

düşüncesinin IV. Murad döneminde Cenânî, Tiffî Çelebi gibi meddahların anlattıkları hikâyelerde somutlaşması önemlidir. Yöneticilerin bu dönemde eserlerin sade yazılması konusunda verdikleri direktifler sadece edebiyat metinlerine değil diğer sanat dallarına da yansımış ve yerli bir ekol vurgusu ortaya çıkmıştır. Yöneticilerin talepleri metinlerin içeriklerine ve sanat faaliyetlerine yön vermiştir. Bu dönemde meddahların da anlattıkları hikâyelerde yerli konulara yönelmeleri, gerçekçi anlatımların öne çıkması dönem üslubuna uygun bir tavır olarak değerlendirilebilir.

IV. Mehmed'in veziri ve damadı Musâhib Mustafa Paşa, IV. Mehmed'in dostluğunu ve güvenini kazanarak uzun süre idari ve siyasi olaylarda etkili olmuş bulunduğu konumla anılan bir isimdir. Aynı zamanda sanatçıları himaye eden bir hami olarak da tanınır. Münecimbashi Ahmed Dede'nin de uzun süre IV. Mehmed'in musâhipliğini yaptığı bilinmektedir. Her mecliste güzel sözler ve nükteler söylediği, bir mecliste söylediğini bir daha tekrar etmediği kaynaklarda belirtilir (Ağırakça 2006: 6). Bu tanımlamalar musâhip konumundaki kişilerin hangi özellikleri ile seçildiklerine de işaret etmektedir. Sultanın meddahları da desteklediği ve hikâyelerini zevkle dinlediği, 1675 yılında IV. Mehmet'in Edirne'de düzenlediği şenlikte, şenliğin üçüncü günü çeşitli gösteriler arasında bir meddah/mukallid olan Bursevî kıssahan Emir Çelebi'nin gösterisi de yer almasından anlaşılmaktadır (Nutku 1987).

Sultan III. Ahmed'in de bir araya gelinen sohbet meclislerinde şair ve

meddahları dinlemekten zevk aldığı bilinmektedir. Bu dönemde ünlenen Şekerci Salih adlı meddahın 1726 yılında Kaptan Mustafa Paşa'nın evinde düzenlenen bir helva sohbetinde Damat İbrahim Paşa, Seyyit Vehbi, Küçük Çelebi-zade Asım Efendi ve şair Nedim huzurunda hikâye söylediğini, III. Ahmed'in de düzenlenen başka bir helva sohbetinde onu dinlediği kaynaklarda zikredilmektedir.

Şairliği kadar musiki alanına katkıları ile de bilinen III. Selim'in musâhiplerinin de ağırlıklı olarak bu alandan olması tesadüf değildir. Bestekâr Vardakosta Ahmed Ağa, Hacı Sadullah Ağa, Hacı İzzet Şakir Ağa III. Selim'in musiki alanında üstat musâhiplerindendi. Devrinin önde gelen bestekârlarından Ahmed Ağa III. Selimden yakın ilgi gördü ve bir süre sonra musâhib-i şehriyarileri arasına alındı. Hatta III. Selim'in bestelediği suzidilârâ Mevlevî ayininin bizzat hükümdar tarafından Ahmed Ağa'ya meşkedildikten sonra Galata Mevlevihanesi'nde okunduğu bilinmektedir (Özcan 1989: 41-42). Hızır Ağa da I. Mahmut'un etrafında yer alan müzisyen musâhiplerindendi (Özcan 1998: 413).

Hâtif mahlaslı Ali Efendi, II. Mahmud'un başmusâhibidir. 18. yüzyıl Türk ciltçileri arasında adından övgüyle söz edilen şair Türk cilt sanatının da önemli ustalarındandır. Şairliğinden ziyade mücellidliği ile meşhur olan Hâtif'in ismi geleneksel süsleme sanatlarıyla ilgili kaynaklarda zikredilir (Önal 2013). Hamâmîzâde İsmail Dede Efendi de II. Mahmud'un musâhiplerindendir. Besteleri nedeniyle haftada iki kez saray fasılları

na hanende olarak katılması uygun görülmüş bir süre sonra da musâhib-i şehriyârî olmuştur. II. Mahmud'un 31 yıllık saltanatı boyunca devrin en gözde bestekârı olarak tanınmıştır (Arslan 2015). II. Mahmud'un sarayında bu dönemde ün yapmış çok sayıda meddah da vardır. Bu yüzyılda meddahlık yapanların ortaoyunu, Karagöz gibi gösteri sanatlarının birkaç türünü bir arada yürüttükleri görülmektedir. Bu isimlerden Kız Ahmet'in saray meddahlığına getirilmesi önemlidir. II. Mahmud'un saray dışında ün kazanmış sanatçıları sarayına alarak onlara aylık bağladığı ve birçoğunu nedim/ musâhip konumunda değerlendirdiği görülmektedir. Bunlardan birisi mukallit ve hayalci olmaktan başka usta bir neyzen ve ressam olan Said Efendi'dir. Önceleri III. Selim'in fasıl takımında neyzen ve giriftzen olan Said Efendi, önce III. Selim'in ardından II. Mahmud'un nedimi ve musâhibi olarak sarayda sultanın yanında yer almıştır. Sultanın bir başka musâhibi ise döneminde daha çok Küpeli Çavuş takma adıyla tanınmış olan Abdi Bey'dir. Hem Said Efendi hem de Abdi Bey önce III. Selim'in sonra da II. Mahmud'un musâhipleri arasında mümtaz bir konumda idiler.

Osmanlı'nın son dönemlerinde sohbet toplantılarının vazgeçilmez unsuru olarak nükte yeteneği olan nedimlerin yer aldığını ve bu konumdaki kişilerin de meddah/ kıssahan oldukları dikkati çekmektedir. Hafız Ömer, Fâiz Efendi, Şair Kanlıcalı Nihat Bey, Şeyh Cemal Efendi, Billurî Mehmet Efendi bu isimlerin başında gelmiştir. Hâfız Ömer'in bu nedimler arasında fıkralarıyla ünlendiği bilin-

mektedir. Abdülaziz döneminde saraya alınan Kurban Osep ise karnından konuşmakta usta olan bir sanatçı idi. Şükrü Efendi de sanatı beğenilip saraya aldırılan isimlerdendi (Nutku 1997a: 35).

Yazıda söz edilen sanatçı musâhiplerin konumunun Osmanlı sarayında devralınan bir geleneğin devamı özelliği gösterdiği ve sanat meclislerinin vazgeçilmez bir parçası olarak edebiyat ve müziğin bu ortamlarda temsil edildiği, gelenekte tasvir edilen işret meclisi modellemesinin bir ürünü olarak bu konuma daha çok şiir ve musiki alanındaki isimlerin getirildiği görülmektedir. Ancak musâhip olarak seçilen kişilerin icracı olmalarının yanında sultanı temsil etmeye layık konumda kişiler olmasının gerekliliği de bu makamlara seçilen kişilerden anlaşılmaktadır. Musâhiplerden söz eden kaynakların onların genelde sözü güzel söyleyen, bulunduğu ortamı sözüyle etkileyen, ağırbaşlı, bilgin kişiler olduklarının vurgulanması tesadüf değildir. Bunun yanında ezberinde şiir bulundurmamak, üç dilde şiir söyleyebilmek, etkileyici hikâyeler anlatmak gibi meclislerde ortamı şenlendirecek kişilerin daha çok musâhip olarak tercih edilmesi bundandır. Hat ve cilt gibi alanlara dair isimler de musâhip olarak sarayda yer almakla birlikte bu tür sanat meclislerinde şiir ve müziğin icrasının daha görünür olması, bu tür konumlarda şair ve müzisyenlerin daha çok tercih edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu tür sanat ortamlarının geleneğin aktarımı olarak devam ettirilmesi yanında şehzadelerin eğitimi üstlenen lalaların eğilimlerinin de bunda etkisi olduğu düşünülmelidir.

Osmanlıda lalaların çoğunun şair ve musikîşinas oluşları, şehzade eğitiminde bu alanların da öne çıkmasını sağlamıştır. Böyle bir ilk eğitimle yetişen yöneticilerin tahta çıktıklarında yakınlarında aynı kültür ortamını paylaştıkları lalaları konumunda kişileri bulundurmamak istemeleri de doğaldır. Çok yönlü bir eğitimle yetişen şehzadelerin özel ilgi alanlarına yönelik isimleri de daha çok yanlarında buldurdıkları görülmektedir. Osmanlıda bir yöneticinin hizmetinde kaç musâhibinin olması gerektiği net bir bilgi olmamakla birlikte musâhiplik makamının 26 Ekim 1834'te II. Mahmud'un son zamanlarında lağvedilmesine kadar yöneticilerin yakın çevrelerinde kendi meşreplerine uygun nitelikli isimleri bu konumda değerlendirildikleri görülmektedir.

Osmanlı Sarayında son yıllarda musâhip sayısında görülen artış ve bu makamların hakkını veremeyen musâhipler dönem hakkında yazılan tarihlerde eleştiri konusu da olmuştur. Sarayda 16. ve 17. yüzyıllarda var olduğunu bildiğimiz Raziye, Canfedâ ve Şekerpare gibi adı bilinen kadın musâhiplerin yanında cüce, dilsiz ve siyah hadım ağalarından seçilmiş musâhiplerin de olduğu ve bu tür musâhiplerin sayısının III. Murad zamanında arttığı bilinmektedir. Bu dönemde musâhip cücelerin ve kadın musâhiplerin bazı menfaatler karşılığında özellikle tayinlerde aracı olmaları dönemin tarihçerince ağır şekilde eleştirilmiştir (İpşirli 2006: 231). 16 ve 17. yüzyıllarda Osmanlı devletinin çöküş nedenleri üzerinde duran layihacılar (özellikle Koçi Bey) ve tarihçiler (Selaniki, Ali, Naima) "tagayyür ve fe-

sadın" başlıca nedenini nedimlerde bulmuşlar; sorumsuz nedimlerin devlet işleri üzerinde padişahı yönlendirmeleri sonucu, veziriazamın otorite ve bağımsızlığını kaybetmiş olduğunu, devlet işlerinin bu yüzden sorumsuz kimseler elinde kaldığını belirtmişlerdir (İnalıcık 2011: 27). Ancak Osmanlı'nın son zamanlarında siyasi olarak geriye gidişin kültürel ortamlara olumsuz etkisi bir kenara bırakıldığında musâhiplik/nedimlik kurumunun yöneticilere fayda sağlayan yönleri daha ağır basmaktadır. Bu isimlerin yönetimdeki katkılarının yanında yöneticilere Osmanlı sanatının sarayda her yönden temsil edildiği ilgi alanlarını destekleyen ortamlar oluşturmaları önemlidir.

Bu yazıda Osmanlıda yöneticilerin sanat faaliyetlerini üreten ve destekleyen kişiler olmalarının yanında, kendi dönemlerinde icra ettikleri sanatları ile öne çıkan isimlerin de sarayda önemli unvanlar ile desteklendikleri, bu isimlerin yöneticilerin kültürel tatmin sağlayacakları ortamları bizzat oluşturma, bu ortamları zenginleştirecek isimleri de sultana tanıtma konusunda işlevlerinin olduğu fikri öne çıkarılmıştır. Bunun yanında Osmanlı sarayının başlangıçtan beri toplumun her kesiminden sanatçıları desteklediği, sözlü edebiyata dair üretimleri olan halk ozanı, kıssahan, meddah konumundaki isimleri "saray sanatçısı" olarak görevlendirdiği görülmektedir. Bu konumdaki isimlerin daha çok adlandırıldıkları "halk" edebiyatına ait görülmeleri görüşünün aksine, sözü edilen dönemde sarayın her düzeyden edebi üretime göre bir değerlendirme ve desteğinin varlığı da anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ağırakça, Ahmet. "Müneccimbaşı, Ahmed Dede". İslam Ansiklopedisi. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. 4-6.
- Albayrak, Nurettin. "İncili Çavuş". İslam Ansiklopedisi. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. 277.
- Altunel, İbrahim. "Kıssahan". İslam Ansiklopedisi. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2002. 501-502.
- And, Metin. *Geleneksel Türk Tiyatrosu*. İstanbul: Bilgi Yayınları, 1969.
- Arslan, Mehmet. "İsmail Dede Efendi, Hammâmizâde". <http://www.turk.edebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=7268>, 2015.
- Bayburtlugil, Nurettin (Çev.). *Nizamülmülk, Siyasetname*. İstanbul, 1981.
- Bozkurt, Nebi. "Nedim". İslam Ansiklopedisi. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. 509-510.
- Durmuş, Tuba İşinsu. *Tutsan Elini Ben Fakirin, Osmanlı Edebiyatında Hamilik Geleneği*. İstanbul: Doğan Kitap, 2009.
- Göktaş, Erbil. "Evliya Çelebi Seyahatnamesindeki Mukallit, Mudhik, Kıssahan ve Meddahlar". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 5 (1999): 37-52.
- Göltekin, Sefer. "Bursalı Hacı Abdurrauf'un Hikayesi: Hikaye-i Dendaniyye". *Bursa'da Zaman*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2017. 92-95.
- İnalçık, Halil. "Mehmed II". İslam Ansiklopedisi. C. 28. İstanbul: TDV Yayınları, 2003. 406.
- İnalçık, Halil. "Klasik Edebiyat Menşei: İrani Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şairler". *Türk Edebiyatı Tarihi*. C. 1. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006. 221-282.
- İnalçık, Halil. *Has Bağçede Aş u Tarâb, Nedimler, Şairler, Mutribler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- İpekten, Halil. *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler*. İstanbul: MEB Yayınları, 1996.
- İpşirli, Mehmet. "Musâhib". İslam Ansiklopedisi. C. 31. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. 230-231.
- İsen, Mustafa. *Sehi Bey Tezkiresi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- İsen, Mustafa. *Latifi Tezkiresi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- İsen, Mustafa. *Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: AKM Yayınları, 1994.
- Kaplan, Yunus. "İbrahim Paşa". <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2262>, 2014.
- Kılıç, Filiz. *Aşık Çelebi, Meşairü'ş-Şuara*. C. 1. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010.
- Köksal, Mehmet Fatih. "Sa'di, Cem Sa'disi". <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=580>, 2013.
- Meisami, Julie Scott. *Medieval Persian Court Poetry*. Princeton, 1987.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- Mert, Talip. "Musâhip Mehmed Said Efendi". *Tarihi, Kültürü, Sanatıyla VI. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2003. 331-335.
- Mevâidü'n-Nefâis fi Kavâidi'l-Mecalis*. İstanbul: Tercüman Yay.
- Nutku, Özdemir. *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*. Ankara: AKM Yayınları, 1997a.
- Nutku, Özdemir. *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Nutku, Özdemir. "XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Bursalı Kıssahanlar ve Meddahlar". *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997b. 247-258.
- Önal, Sevdâ. "Hâtif, Ali Hâtif Efendi". <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=87>, 2013.
- Özcan, Nuri. "Hasan Can Çelebi". İslam Ansiklopedisi. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. 312.
- Özcan, Nuri. "Derviş Ömer Efendi". İslam Ansiklopedisi. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994. 195.
- Özcan, Nuri. "Ahmed Ağa, Vardakosta". İslam Ansiklopedisi. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989. 41-42.
- Özcan, Nuri. "Hızır Ağa". İslam Ansiklopedisi. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998. 413.
- Sayers, David Selim. "Tıfı Hikayelerinin Türsel Gelişimi". Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2005.
- Şahin, Esmâ. "Nihâni, Turak Çelebi". <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=7221>, 2015.
- Şentürk, M. Hüdâi (Haz.). *Künhü'l-Ahbâr*. C. II. Ankara: TTK Yayınları, 2003.
- Şimsirgil, Ahmet. "IV. Murad Han'ın Şahsiyeti". <http://ahmetsimsirgil.com/iv-murad-hanin-sahsiyeti/>, 2016.
- Tietze, A. *Mustafa Âli's Counsel for Sultans of 1581*. V. 1. Wien, 1982.
- Uğur, Ahmet. *Asafname-i vezir Lutfi Paşa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1980.